

Գէորգի ոտքերուն ու լալահառաչ կը խնդրեն որ ներէ իրենց և քարացած ընկերոջ նախնի վիճակը շնորհէ, և կը խոստանան որ անգամ մ'ալ հարաւ վաստակի չփափաքին ու չգործեն փնաս և սպանութիւններ: Կը խնդրեն որ իրենց թոյլ տայ գոնէ երթան քիչ մը հաց մուրան փորերնին կշտացնելու համար՝ երբ 2—3 օրուան ճամբայ կտրեր են: Սուրբը կը հաւանի, խնդրանքնին կը կատարէ, և անոնք ալ իրենց խոստման համաձայն կ'ընթանան:

Արուշտայի Ս. Սէրգիս ուխտատեղին ալ համբաւաւոր է, ուր կը գնան իր օրին ուխտաւորներ բազում. Արուշտայի ճիշդ զիմացն է Ս. Սէրգիսի քարը, և այս քարին վրայ իր նժոյգի պայտերուն տեղերը հատիկ հատիկ որոշ են. այս քարին վիթխարի՝ որ իր վրայ ունեցեր է հսկայ բերդ մը. անոր կիսաւեր կեցուածքը ցոյց կուտայ երբեմնի իր ահաւորութիւնը, և հաստատողին զօրութիւնն ու հարստութիւնը. աւանդական պատմութիւնը կ'ըսէ թէ այս

բերդատէրը թագաւոր մը եղած է, և բերդին ետեւի մասին մէջ հարուստ ասպաստանի մը նշմարքը այնքան որոշ են, ուր նժոյգները զսպելու և հանդարտ կեցնելու ոտքերու թռխաւունքը¹ գետնին հաստատուած օղակներուն անցնելու տեղերը և երկաթօղակները դեռ գետնին մէջ կենդանի ապացոյցներն են այս ճշմարտութեանց: Այս թագաւորը եօթը խուլբնոց խաղաւ (կաթսայ) մը ոսկի ունի եղեր, որ այսօրուան հաշուով 1000 քաշի չափ ոսկի կ'ընէ: Ժամանակի ընթացքին շատ մը պեղումներ կատարուած են, և զրոնուած շատ մը բղուկներ² և կարասներ ու ըոնց մէջ պղինձ, արծաթ, սոկի զրամներ ու զարդեղէններ գտնուած են: Ս. Սէրգիսի քարը կ'իշխէ բոլոր շրջականներուն և տեսքը ահեղ է, զիրքը վիթխարի, անխորտակելի ուժը ահաբեկիչ. նախապէս այս տեղոյն կ'ըսեն եղեր Լեկիշահէ շէնիթի: (Շարունակելի) Գ. ԱՐՔԵՊՍ. ԱՐՍԼԱՆԵԱՆ

1. Երկաթէ օղակներ կղանցով:
2. Փոքր հողէ աման:

ԳԵՂԱՐՈՒԵՍԱԿԱՆ

ՔԷՕԹԱՀԻԱՅԻ ՅԱԽՃԱՊԱԿԻՆԵՐՈՒ ՀԱՐՑԸ

Ուսումնասիրութիւն ԱՐՄԵՆԱԿ ՊԵՑ ՍԱՐԶԵԱՆԻ

1923ին, Արուեստի հանդէսին (Revue de l'Art)¹ մէջ երեւցած, և ողբացեալ կասթօն Միժնի և իմ կողմանէ ստորագրուած ուսումնասիրութեան մը մէջ, փորձած էի թուրքիոյ՝ ԺԳ—ԺԸ դարերու խեցեգործութեան պատմութեան մէջ կարգ մը ճշգրտումներ ընել, հիմնուելով աղբիւրներէն քաղուած տեղեկութիւններու, և

ըլլայ Սթամպուլ, Պրուսա, Նիկիա և Գոնիա՝ այսինքն նոյն իսկ տեղոյն մէջ, յախճապակիներու նկատմամբ կատարուած քննութիւններու վրայ: Այս ուսումնասիրութիւնը ինձ պատեհութիւն տուաւ ի յայտ բերելու, Անատոլիոյ արտադրութեանց մէջ, Նիկիոյ զբաւած մասնաւորաբար կարեւոր տեղը, և ճշգրտել Սթամ-

մէջ. կողքին վրայ ԺԳ դար ըստած է՝ փոխանակ ԺԳ-ի, 29րդ էջին մէջ՝ 1539 և 1540—1541 ըստած է, փոխանակ՝ 1639 և 1640—1641ի, և 45րդ էջին մէջ ԺԷ դար, փոխանակ ԺԶ-ի, Պէտք է վեր ի վայր շրջել Յդ պատկերը:

1. «Փոքր Ասիոյ յախճապակիները», ԺԳ—էն ԺԸ դար, հատոր ԽԳ, էջ՝ 241—353, և հտր. ԽԳ, էջ 125: Այս յօդուածները, «Փոքր Ասիոյ եւ Կոստանդնուպոլսոյ խեցեգործութիւնը» ԺԳ—էն ԺԸ դար վերնագրով պրակի մը մէջ միացուած են, Կէօթնէր, 1923, Հետեւեալ տպագրական սխալները սպրդած են այդ հրատարակութեան

պոլի¹ պատի յախճապակիներուն՝ ԺԶ և ԺԷ դարերու ընթացքին կրած յեղաշրջումը:

Եթէ, փոխանակ «Անատոլիոյ յախճապակի», բոլորովին սխալ եղող «Հոգոսի յախճապակի» բացատրութեան այլ եւս մէկդի թողուիլը մեր գիտելիքներուն մէջ անհերքելի յառաջադիմութիւն մ'է, պէտք է ընդունիլ որ, Քէօթահիայի յախճապակիները Նիկիոյ վերագրելու համար տեսնուած արդի ձգտումը, գոնէ, ապացոյցի կը կարօտի:

Հետեւաբար կը կարծենք որ, անօգուտ չըլլայ վերստին անդադառնալ այս խընդրոյն՝ գնահատութեան մի քանի նոր տարրերով:

Հակառակ որ Քէօթահիայի յախճապակիներու մասին առ այժմ գոյութիւն ունեցող տուեալները բազմաթիւ չեն, սակայն ասոնք բաւական նշանական են ճշգրտելու համար յիշեալ քաղաքին՝ Թուրքիոյ խեցեգործական արտադրութեան մէջ զբաւած տեղը:

Գերազանցապէս քննասէր և համայնագիտական միտք մ'եղող Էվլիա Չէլէպի, 1671—72ին Քէօթահիայի վրայ խօսած ժամանակ կ'ըսէ. «Իր սկահակները, թափ սերը, խմելու ծառայող ամենազգի աճառները, կուժերը, պտուկները և պղնձակները միայն մէկ տեղի յատուկ չեն: Նիկիոյ քաղաքոյն սկահակները նմանապէս աշխարհային հոգակ մը կը վաճառուին²: Միւս կողմանէ կը յիշէ անհաւատ³ յախճապակեգործներուն թաղը, և կը բնորոշէ թէ քաղաքին Հայերն ունին երեք եկեղեցի և երեք թաղ, իսկ Յոյները՝ երկու եկեղեցի և երեք թաղ:

Նոյն ճանապարհորդը, նկարագրելով շուրջ քառասուն տարի առաջ, այսինքն 1633ին Սուլթան Մուրատ Գ-ի ներկայութեան արհեստակցական միութեանց կատարած տոգանցը, յախճապակի վաճառողներուն վրայ խօսած ժամանակ, կը յիշէ Նիկիոյ և Քէօթահիայի արտադրութիւնները⁴:

Վերջապէս, Քէօթահիայի դատաւորին (Գատը) զրկուած՝ Մարտ 1608 թուակիր հրամանագիր մը, յիշեալ երկու կեղծոններու յախճապակեգործներուն յարաբերութեանց վրայ հետաքրքրաշարժ լոյս մը կը սփռէ: Այդ հրամանագրին մէջ ըստած է որ Քէօթահիայի վարպետները պէտք է, օրուան պաշտօնական արժէքին համաձայն և դրամական հատուցումի փոխարէն հայթայթեն որոշ նիւթ մը⁵, որով կարելի ըլլայ Նիկիոյ մէջ շինել Սուլթաններու շիրիմներուն, կայսերական պալատին և պարտէզին համար հարկ եղած յախճապակիները ինչպէս որ սովորութիւն եղած է երկար ժամանակէ ի վեր: Կ'ազդարարուի նմանապէս՝ որ ոչ ոք յամառի այս հրամանը չգործադրելու, և կամ ժամաւաճառութեան պատճառ ըլլայ⁶:

Այսպիսի վաճառումի մը համար արքայական հրամանի մը պէտքը և Քէօթահիայի յախճապակեգործներուն ըով չկամութիւն, և փախուստ տալու միտում են թաղերը, խեցեգործութեան այդ երկու կեղծոններուն միջեւ մրցակցութեան մը գոյութիւնը կը զգացնեն: Հրամանագրին թուականն ալ (1608) նշանակալից է, որովհետեւ հին սովորութեան մը ակնարկութիւն կ'ընէ:

Ուրեմն, ըստ Էվլիա Չէլէպիի, Թուր-

1. 1931ին Լոնտրա գումարուած «Պարսկական Արուեստ»ի համաժողովին մէջ, Ռ. Մ. Րիֆթօսլ, շատ շահեկան զեկոյց մ'ըրաւ, Պարսկական Արուեստին՝ փոքր Ասիոյ խեցեգործութեան վրայ ունեցած ազդեցութեան նկատմամբ: Այս զեկոյցին շատ հակիրճ մէկ վերլուծումը լոյս տեսաւ համաժողովին Այնտաքիաներուն (Proceedings) մէջ, էջ՝ 22—23:
2. «Գիրք ճամբորդութեան», հատոր Թ (ձեռագիր), էջ՝ 7, առաջին մաս:

3. Քիւֆրա, տառական թրգմ. «Հայհոյեցներ»:
4. Էվլիա, Ժօզէֆ Ֆօն Հաւսթէրի անգղ. թարգմանութիւն, հատոր Ա, մասն Բ, էջ՝ 213:
5. Այս նիւթը կը կոչուէր Գարահիսարի «Եւրէ»:
6. Հարկ է նշադրել որ սա Քէօթահիայի մէջ մասնաւոր պատրաստութեան մը կ'ենթարկուէր:
7. ԱՀՄԵՏ ՐԷՖԻԷ, «Կեանքը Սթամպուլի մէջ արաբական քաղաքի ԺԱ դարուն, (1592—1689)», Թուրքերէն, Սթամպուլ՝ 1931, փաստաթուղթ՝ Թիւ 64:

քիոյ մէջ յախճապակիի ճարտարարուեստը բազմաթիւ կեդրոններ ունէր, և ասոնց երկու գլխաւորները կը գտնուէին Նիկիոյ և Քէօթահիայի մէջ:

Հետեւաբար անկարելի կը դառնայ ժ. 2 և ժ. 3 դարերուն վերաբերեալ բազմազոյն անօթները, յիշեալ երկու քաղաքներէն մէկուն կամ միւսին յատուկ նկատել, սա վերապահութեամբ միայն որ, գուցէ ժ. 2 դարուն, Նիկիոյ արուեստանոցներուն մէջ աւելի վարպետութիւն կար:

Ի նկատի առնելով այս պարագան թէ Էվլիա, 1648ին, յախճապակիի արտադրութիւնը ինկած վիճակի մէջ տեսեր է ի Նիկիա, ուր ինն արուեստանոց¹ միայն գտեր է, մինչդեռ Քէօթահիայի յախճապակեգործները ամբողջ թաղ մը կը գրաւէին, կարելի է հետեւցնել թէ այս ճարտարուեստը, գոնէ ժ. 2 դարուն, աւելի ծաղկեալ վիճակ մ'ունէր այս վերջին քաղաքի մէջ, ուր, ինչպէս պիտի տեսնենք, ծագում առած էր գէթ ժ. 2 դարուն սկիզբը: Ժ. 2 դարու ընթացքին այս ճարտարարուեստին Նիկիայէն անհետանալը — մինչդեռ Քէօթահիայի մէջ մնացած է մինչեւ մեր օրերը — ապացոյց մ'է անոր ունեցած կենսունակութեան այս վերջին տեղւոյ մէջ:

Մեծ Եպարքոս Խարահիմ փաշայի կողմանէ, 1726ին, Թէքֆուր Սէրայի (Սթամպոլ) մէջ, յախճապակիի գործատուն մը հաստատուած ըլլալու մասին՝ Գարա Զէլէպի Զատէի ցուցմունքներէն կարելի է հետեւցնել թէ այս ճարտարարուեստը, յիշեալ թուականին, եթէ ոչ մեծած գոնէ հոգեւարք էր Նիկիոյ մէջ: Յիշեալ պատմագիրը կ'ըսէ թէ այս արուեստին տեղեակ եղողները ցրուած կամ անհետացած² էին Նիկիայէն, և թէ հոն հազիւ կարելի էր մէկ երկու յախճապակեգործ գտնել:

1. Տե՛ս յիշ. մատ. հատոր Գ, Թերթ' 2: Ապտիւլ Համիտ Բ. Ի օրով տպագրուած, Էվլիա Զէլէպիի՝ «Գիթք ճամբորդութեան» երկին առաջին վեց հատորները զրաքննութեան ենթարկուած ըլլալուն համար, նախամեծար է ձեռագիրներուն դիմել: Տպուած օրինակին այս մասին մէջ չեն յիշուիր յախճապակեգործներուն կրած հալածանքները, որոնց կ'ակնարկէ Էվլիա Զէլէպի, (Տե՛ս

կը թուի որ Մեծ Եպարքոսին արժանիքին աւելի փայլ մը տալու համար իրողութիւնները չափազանցուած են: Վերջերս³ հրատարակուած երկու հրամանագիրներ՝ պարագաները քիչ մ'աւելի նպաստաւոր գոյնով կը ներկայացնեն, այսինքն ատոնց պարունակութիւններէն կը հասկըցուի որ Նիկիոյ խեցեգործութիւնը այդ թուականին շատ ծանր տագնապի մը ենթարկուած էր, բայց ոչ թէ ամբողջ ճարտարարուեստը միայն մէկ երկու գործաւորի ձեռքը մնացած:

Յիշեալ երկու հրամանագիրներէն վերջ 1718 թուականը կրող առաջինը կ'ըսէ թէ, երկու տարիէ ի վեր Նիկիոյ յախճապակիի վարպետները թոյլ վերաբերում մը ցոյց կու տան, աշխատութենէ կը փախչին, և թէ լքուած գործատուները անգործութեան մատնուած են: Ուստի Սուլթանը կը հրամայէ բոլոր հին արուեստանոցներուն մէջ, անցեալ ժամանակներն եղածին պէս, վերսկսիլ գործունէութիւնը, յախճապակիի ամէն տեսակին համար նըմոյշներ պատրաստել և որոշել գիները՝ իրենց մեծութեան և որակին համաձայն: Այս հրամանագրին ընդօրինակութիւնը զրկուած էր Քէօթահիայի իշխանութեանց:

Յունիս 1719 թուակիր երկրորդ հրամանագրին համեմատ, Նիկիայէն կանչուած երկու վարպետներէ՝ յախճապակիի շինութեան նկատմամբ անհրաժեշտ տեղեկութիւններն առնուելէ յետոյ, հարկ եղած իրեղէններուն ցանկ մը կը պատրաստուի և երկու վարպետները կը զրկուին Նիկիա զատնք բերելու համար: Միեւնոյն ատեն հրաման ստացած էին, իրենց ընկերացող փոսպանները իրազեկ ընելու փութերու յատակագծերուն, սորվեցնելու անոնց արուեստին նրբութիւնները, և շուտով վե-

«Փոքր Ասիոյ եւ Կոստանդնուպոլսոյ խեցեգործութիւնը», էջ՝ 39):

2. Տե՛ս անդ, էջ՝ 44:

3. Ա. Ն. Մ. Ք. Ռեֆիք, «Կեանքը Սրամպուի մէջ՝ Արաբական րոշակակի ժ. 6 դարուն» (1689-1786), Թուրքիա, 1930, փաստաթուղթ Թիւ՝ 87 և 90:

րադառնալու Պոլիս, հետեւին ըրելով իրենց ընտրելիք յախճապակեգործները, ով ալ ըլլային ասոնք:

Շուրջ այդ թուականներուն, 1715ին, պաշտօնով Արեւելք գտնուող վաճառական և հնագէտ՝ Բօլ Լիւքա, Պոլսէն կը զրկէ «երկոտասանեակ մը սուրճի գաւաթներ» իրենց բաժակակալներով, թաս մը, վարձ «զի ջուր գնելու յատուկ երկու շիշ, երկու աղաման և երկու կաղամար, բոլորն ալ Քիւթաիէյի յախճապակիէ՛»:

Կարելի է հետեւցնել թէ Քէօթահիա, ժ. 2 դարուն, ոչ միայն Նիկիոյ հաւասար, այլ նոյն իսկ գերազաւ փրք մ'ունեցած ըլլալու է: Իր այս առաւելութիւնը, յաջորդ դարուն մէջ, իրական մենաշնորհի մը կը փոխուի:

Այնպէս կը թուի թէ, հին ժամանակները, Քէօթահիայի մասնագիտութիւնը կը կայանար ամաններ շինելու մէջ, և թէ բնաւ պատի յախճասալ չէ արտադրած, ինչ որ մինչեւ աստիճան մը կրնայ բացատրուիլ իր մրցակից կեդրոնին Մայրաքաղաքին աւելի մօտ⁴ գտնուելովը: Էվլիա Զէլէպի կ'ըսէ թէ Նիկիա կը կոչուէր «Բումի երկրին ջինը, որովհետեւ Օսմանի հարստութեան ամբողջ հողերուն «վրայ շինուած բարեպաշտական հաստատութեանց (խմարէթ) գունաւոր յախճապակիները այստեղ շինուած են»:

Այս դարու սկիզբը, Պոլսոյ Ենի ճամի՝ մզկիթին պահապանը (Գայում), իւր առաջնորդած այցելուներուն՝ մզկիթը և

ասոր յարակից կայսերական յարկաբաժինը պճնող յախճապակիները Քէօթահիայի կը վերագրէր:

Կարելի էր ենթադրել թէ այս տեղեկութիւնը հետաքրքրական աւանդութիւն մ'է. մզկիթին բացումը տեղի ունեցած ըլլալով 30 Հոկտեմբեր 1665ին, բայց ինչ որ ստուգապէս ծանօթ է՝ սա է թէ, յախճապակիներուն վրայի մեծատառ արձանագրութիւնները գծելու համար, Նիկիա է որ գացած էր գեղագիր Թէքնէճիզատէ Խալահիմ, որ վախճանած է 1689ին:

Հարկ է նաեւ մատնանշել որ Էվլիա Զէլէպի, Նիկիոյ արտադրութեանց աւելի բարձր գնահատուած ըլլալուն արձագանքը կ'ըլլայ՝ զանոնք որակելով «մոգական», «գետնառիւծի պէս երփներանգ», և կ'աւելցնէ թէ՛ «լեզուն անկարող է զանոնք նկարագրելու»:

Անատոլիոյ թուակիր ամենահին յախճապակեայ գործը հայերէն արձանագրութիւն մը կը կրէ, ուր կը յիշուի Քէօթահիայի անունը: Սա պատարագի բաժկաման մ'է, մեծափոր, կապոյտ և ճերմակ, ի յիշատակ ծառային Աստուծոյ Քէօթահիացի Արրահամի, հայոց 959 թուականով, որ կը համապատասխանէ 1510 տարիին⁵: Գործածուած բանաձեւէն կը հետեւցուի որ Արրահամ Քէօթահիացի, հաւանաբար յիշեալ բաժկամանը իր քաղաքին հայ եկեղեցիներէն մէկուն նուիրողն է եղած է:

1. Հ. Օւնե, «Ժ. 2 եւ ժ. 3 դարերուն, գաղղիական հնախուսական պատգամաւորութիւններ յԱրեւել», 1902, հատոր Ա, էջ՝ 358-359:

2. Կոստանդնուպոլսոյ և Նիկիոյ միջեւ ցամաքի վրայով հեռաւորութիւնը մերձաւորապէս տասն անգամ աւելի է՝ Մայրաքաղաքին և Քէօթահիայի միջեւ եղածէն: Մինչդեռ ծովի վրայով եղած հեռաւորութիւնը զրեթէ հաւասար է:

3. Հատոր Գ, Թերթ' 2, ժ. 2 դարուն վերջը, ՍԱՍՏԵՏՏԻՆ (Թաճ-էր-Թեփարիս, Ա. էջ՝ 430), միեւնոյն կերպով կ'արտայայտուի, միայն այս տարբերութեամբ որ ինքը քաղաքային շէնքերուն ալ խօսքը կ'ընէ:

4. Տե՛ս «Պոլսոյ Ենի ճամի՝ մզկիթին գորգերուն ցուցակագրութիւնը», հեղինակէն, հանդէս «Սուրիա» 1931, էջ՝ 368:

ԲԱԶՄ. ԱՊՐԻԼ-ՄԱՅԻՍ 1935

5. Տե՛ս յիշ. մատ. հատ. Գ, Թերթ' 2:

6. «Յուշակ Կոստանի՝ Արեւելեան եւ Ապահիական հողի անօրներէն եւ ապակիներէն հաւաքածոյին», 1901, էջ Է, էջ՝ 52, Թիւ 7, և տախտակ ԾԻ, Թիւ 35: Այս վերջին պատկերը հազիւ քանի մը հարիւրողամեթի մեծութեամբ արուած է, բայց «Պետրիկիթի Գեղարուեստական Ակումբին, Պարսկաստանի եւ մերձաւոր Արեւելի յախճապակիներէն ցուցադրութիւնը» 1908, տախտակ ժ. 2, Թիւ՝ 5, ասոր շատ յաջող մէկ արտադրումը կը պարունակէ:

7. Որքան որ կարելի եղաւ ինձ հետեւցնել արձանագրութեան անգղիերէն թարգմանութենէն, բաժկամանը պէտք է կրէ «Ի յիշատակ» բացատրութիւնը, «Ի վայելում» յատուկ պիտի ըլլար ընդունողին:

Նուիրատուն և յախճապակեգործը մէկ անձ
 Ըլլայ թէ իրարմէ տարբեր երկու հոգի,
 աւելի քան հաւանական է որ արհեստաւորը
 Քէօթահիայի է և Հայ: Եթէ Աբրահամ
 խեցեգործն է, խնդիրը ինքնին կը լուծուի.
 Իսկ եթէ միայն նուիրատուն է, այն ժա-
 մանակ իր քաղաքին մէկ գործատան զի-
 մած պէտք է ըլլայ, և արձանագրութեան
 հայերէն ըլլալէն կարելի է հետեւցնել թէ
 գործատունը հայ էր: Բաց աստի, վիշա-
 պազլիսի¹ ձեւին ներքեւ բաժկամանին վզին
 կպած անկող՝ անօթագործին մահմետա-
 կան մը չըլլալուն ապացոյցն է:

Եթէ Ֆ. Տիւրքէն Կոտման², ինչպէս նաեւ
 Գ. Հ. Ռիտ³ և Ա. Ճ. Պէօթլըր⁴ թէ՛ յի-
 շեալ կտորին և թէ՛ համագոյն շարքին
 շինութիւնը առանց տատամանելու Քէօթա-
 հիայի կը վերագրեն, Ռ. Լ. Հոպսըն,
 ընդհակառակն «անկարելի» կը գտնէ յի-
 շեալ բաժկամանին հանգամանքին ճշդումը՝
 յեցած իր արձանագրութեան⁵: Այս մա-
 սին առաջ բերած պատճառներն են.

ա. նախ քան ժի. դարը Քէօթահիայի
 մէջ խեցեշինութեան վերաբերեալ աւան-
 դութեան մը չգոյութիւնը.

բ. այս պարագան՝ թէ Ֆ. Ռ. Մարթին,
 Նիկիոյ մզկիթին մէջ, Քէօթահիայի յախ-
 ճապակիներուն ոճով, և երկու տեսակ
 կապոյտ երանգներով յախճապակիներ
 գտնուիլը հաստատած է:

Պէտք է չափազանց կարեւորութիւն
 ընծայել աւանդութիւն կոչուածին, բայց
 Ֆ. Ռ. Մարթին ընդ հակառակն տեղւոյն
 վրայ հաւաստիքներ առած է քնակիչնե-
 րէն թէ այս արուեստը հոն շատ հին էր⁶:

Գալով Նիկիոյ Էշրէֆզատէ մզկիթին երկու
 տեսակ կապոյտ գոյնով յախճապակիներուն
 (որոնց նման տեսակէն Րիւսթէմ փաշա
 մզկիթին մէջ՝ 1560էն և Սուլթան Ահ-
 մէտի մզկիթին մէջ՝ 1614էն երեսիկներ
 կը գտնուին), ասոնք կարմիր գոյնով յախ-
 ճապակիներու տեսակէն ըլլալով՝ բոլորո-
 վին տարբեր են իբր զարդարանք և կի-
 տուած՝ խնդրոյ նիւթ եղող Քէօթահիայի
 հին անօթներէն, հետեւաբար այս բաղ-
 դատութենէն ճիշդ չ'ըլլար ո՛ր և է եզրա-
 կացութիւն հանել: Դեռ աւելին կայ. Մար-
 Թին կ'ըսէ թէ (էջ՝ 269) Էշրէֆզատէ
 մզկիթին յախճապակիները կը նմանին
 «Դամասկոսի» անօթներուն, և ոչ Քէօ-
 Թահիայիններուն:

Այս կարեւոր կտորը, կամ գէթ անոր
 արձանագրութիւնը ուշադրութենէ վրի-
 պած ըլլալով, Ռէյմոն Գէօքլէն Քէօթա-
 հիայի մասին կը գրէ թէ՝ «Հոն Ժե դարու
 մէջ գործատուներու գոյութիւնը առասպել
 մ'է՛»⁷: Ընդհակառակն, պէտք է ընդունիլ
 որ ասիկա իրականութիւն մ'է, որովհե-
 տեւ Աբրահամ Քէօթահիայի բաժկամա-
 նին պէս անօթ մը ենթադրել տուած է
 Իքրէիքալիւս և արուեստագիտական բա-
 րեշըջումը՝ որ կարելի է ասանակ մը
 տարիներու ընթացքին:

Եւ սակայն անկարելի է հաւաստել, թէ
 միեւնոյն ատենները Նիկիոյ մէջ ալ կա-
 պոյտ և ճերմակ կտորներ չեն շինուած,
 մանաւանդ որ կարելի է ըսել թէ այս վեր-
 ջինները կանխած են բազմագոյնները: Կա-
 պոյտ և ճերմակ կտորներու մէջ հարկ է
 ընդունիլ չինական ազդեցութիւնը, և ի

1. Այս կենդանական զարդը յաճախողէպ է հայ գա-
 լազաններու և եկեղեցական քանդակներու վրայ. (Տե՛ս
 Ա. Զօպանեան, «Հայ եջեր», Բարիկ՝ 1913 պատկեր՝ 5).
 2. «Յոջակ Կոտմանի հաւաքածոյ»-ին, էջ՝ Է.
 3. «Պէօթլըրի Գեղարուեստական Ակումբ», Պարս-
 կաստանի եւ մերձաշոր Արեւելքի յախճապակիներու ցու-
 ցադրոշքին» 1908, էջ՝ ԻԲ.
 4. Ա. Ճ. Պէօթլըր, «Իսլամական հողի անօթներ»,
 1926, էջ՝ 172, ծանօթ.
 5. «Բրիտանական Թանգարան, առաջնորդ՝ մերձաշոր
 Արեւելքի իսլամական հողի անօթներ», 1932, էջ՝ 81.

6. «Դամասկոսի կոյուստ յախճապակիներու ճշգրիտ
 ծագումը, Տե՛ս Պէօթլըրի մակագիւ», 1909, էջ՝ 269.
 7. «Թանգարան զարդակաւ արուեստի: Իսլամական
 արուեստը: Խեցեգործութիւն», Ռ. Գեօքլէն Փարիզ
 էջ՝ 114.
 Երբ անտեղեակ էի դեռ Աբրահամ Քէօթահիայի
 1510 թուակիր կտորին գոյութեան, ես ալ ենթադրած
 էի որ, մզկիթներու կապոյտ և ճերմակ կանթիկներուն
 շինութիւնը Քէօթահիայի վերագրելը՝ ո՛ր և է հիմ չունէր:
 «Փոքր Ասիոյ եւ Կոստանդնուպոլսոյ խեցեգործու-
 րիւնը», էջ՝ 28.

մտի ունենալ որ Հին Պալատի կայսերա-
 կան սեղանի սպասներու բացառապէս հա-
 րուստ հաւաքածոն՝ չինական է:

Սուլթան Սելիմ Ա. Դաւլէթ մտնելէն,
 և Պարսկական մայրաքաղաքի արուեստա-
 գէտ գործաւորներուն Պոլիս փոխադրուե-
 լէն (Սեպտեմբեր 1514) չորս-հինգ տարի
 առաջ եղող 1510 թուականը, արեւմտեան
 Անատոլիոյ խեցեգործական արտադրու-
 թեան համար ընդհանուր նշանակութիւն
 մ'ունի: Ասով ինքնին կը հերքուի ԺԸ դա-
 րու թուրք պատմիչներէն Գարա Չէլէպի-
 զատէի յիշած ժողովրդական աւանդու-
 թիւնը, ըստ որում յիշեալ Սուլթանին
 կողմանէ՝ պարսիկ յախճապակեգործնե-
 րուն Նիկիա տեղաւորումէն կը սկսի իբր
 թէ տեղւոյն խեցեգործութեան ճարտարա-
 րուեստը: Այսու ամենայնիւ, պատերու
 համար ծառայող սալերու շինութիւնը և
 հետեւաբար արհեստին ընդլայնումը, կըր-
 նայ յիշեալ գործաւորներուն ժամանումէն
 յետոյ եղած ըլլալ:

Շինութիւնը հինգ տարիէն աւարտած
 (1501-1505)¹ Սուլթան Պալատի մըզ-
 կիթին մէջ յախճապակի չգտնուիլը, հա-
 կառակ որ յիշեալ վեհապետը ուզած էր
 որ իր մզկիթը մայրաքաղաքին գեղեցկա-
 գոյն շէնքն ըլլար, քիչ մը վերը յիշուած
 ենթադրութիւնը հաստատելու բնոյթն ու-
 նի, մինչդեռ 1520ին վախճանած Սելիմ
 Ա. դամբանը (Թիւրպէ), և 1522ին² ա-

ւարտած համանուն մզկիթը, արդէն իսկ
 ապակիացած³ զարդեր ունին:

Հարկ է ընդունիլ որ ԺԶ և ԺԷ դա-
 րերու կարմրախառն բազմագունեան, և
 դէմ առ դէմ կեցած⁴ պարիկներով զար-
 դարուած Անատոլեան շիշերն ու պնակ-
 ները՝ գործ են հայ յախճապակեգործներու,
 թերեւս Քէօթահիայի: Հայ արուեստին
 մէջ այս կնոջողէմ թուչունները, Միջին
 Դարէն սկսեալ շատ յաճախ գործածուած
 զարդեր են, մանաւանդ աւետարաններու
 լուսանցազարդերուն մէջ⁵:

Այս պարիկներուն ընկերացող և բնու-
 թենէն փոխ առնուած անասունները, յար
 և նման են առասպելական անասուն չու-
 նեցող անօթներու վրայի կենդանեաց պատ-
 կերներուն, և ասոնց շինողներն ալ հա-
 լասարապէս քրիստոնեայ պէտք է ըլլան⁶:

Հակառակ ամէն ակներեւութեան, Ռ.
 Գէօքլէն կը թուի ԺԸ դարուն մէջ սահ-
 մանափակել Քէօթահիայի արտադրու-
 թիւնը: Ծանկանութենէ դուրս չէ իր այս
 տեսակետին դէմ հանել Խալիլ Էտէմ Պէյի
 կարծիքը, որ կ'ըսէ. «Գալով Քէօթահիայի՝
 «Հոն յախճապակեգործութիւնը հաւանօ-
 «րէն բազում դարերէ ի վեր, և յամե-
 «նայն դէպս Նիկիայէն առաջ, գոյութիւն
 «ունի և միշտ ալ կը շարունակուի»⁷:

Գէօքլէն շատ խստօրէն, կ'արտայայ-
 տուի այս յախճապակիներու մասին. «ԺԸ
 «դարու մէջ շինուածներէն բազմաթիւ

1. ԽԱԼԻԼ ԷՏԷՄ. «Մեր Սրահոյի Մզկիթները»
 (Քրանսերէն) էջ 63.
 2. ԽԱԼԻԼ ԷՏԷՄ, անդ էջ՝ 72.
 3. Տե՛ս «Փոքր Ասիոյ եւ Կոստանդնուպոլսոյ խեցե-
 գործութիւնը», էջ՝ 17.
 4. Իբր օրինակ կարելի է յիշել Կոտմանի հաւաքա-
 ծոյնի գեղեցիկ շիշը՝ տախտակ ԿԻ Ա, 474, որ ցուցա-
 կին 59րդ էջին վրայ 42 թիւին տակ նկարագրուած է
 ինչպէս նաեւ Ռ. Գեօքլէնի կողմէ արտատպուած «Զար-
 դակաւ Արուեստի Թանգարան»-ին պնակը: Յիշ. մատ.
 տախտակ 31, պատկեր 127.
 Բրիտանական Թանգարանին մէջ գտնուող և ԺԶ դա-
 րուն վերագրուած շիշի մը վրայ գտնուող առասպելա-
 կան թուչունները, Ռ. Լ. Հոպսընի կողմէ սխալմամբ
 սիմուլը կը կոչուին (տե՛ս անդ, էջ 108). Պարսկա-
 կան մանրանկարչութեան մէջ ծանօթ՝ սիմուլը բոլոր
 պատկերները թուչունի զուրի ունին և կը սերին չինա-

կան փիւնիկէն:
 5. Սըլվան հաւաքածոյէն 1592 թուակիր՝ Վանի,
 և 1679 թուակիր՝ Տաթլի երկու աւետարանները զար-
 դարուած են պարիկներով (Ս. ԶՕՊԱՆԵԱՆ, «Վարդա-
 տան Հայաստանի» Քրանսերէն, հատ. Բ, 1923, 122 և
 284 թիւ էջերու պատկերները).
 6. «Պէօթլըրի Գեղարուեստական Ակումբ»-ի նա-
 խապէս յիշուած 1908ի հրատարակութեան մէջ տեսնել՝
 անանոյ պատկերներով զարդարուած շիշի մը գունաւոր
 արտատպութիւնը. Տախտակ ԻԵ, թիւ՝ 10: Կ. Միթօնի
 «Առեւտրական արուեստի» մէջ, հատ. Բ. պատկ.-
 378, Լուվրի Թանգարանը պահուած, և անասուններու
 պատկերներով զարդարուած պնակ մը, ու ԿՏՄԱՆԻ հա-
 յաքածոյէն՝ նոյն տեսակ երկու պնակներ, Տախտակ
 ԿԱ, թիւ՝ 93 և 95.
 7. ԽԱԼԻԼ ԷՏԷՄ յիշ. մատ. էջ՝ 27-28.

« կտորներ կան, կ'ըսէ, միայն թէ, հա-
« կառակ ներկայիս իրենց վայելած համ-
« բաւին, չենք վարանիր յայտարարելու
« որ այս կտորները՝ որոնց մեծ մասը
« հայերու գործ է, և ոմանք ալ, թէեւ
« հայերէն վերտառութեամբ սակայն Նի-
« կիոյ կը վերագրուին, արեւելեան խե-
« ցեգործութեան ամէնէն տկարներն են,
« թոյլ նկարներով, աններդաշնակ գոյ-
« ներով, և արդէն իսկ Եւրոպայի ցամ-
« քեցուցիչ ազդեցութեան հետքերը կը
« կրեն »:

Ասիկա քանի մը դարերու կեանք ու-
նեցող արտադրութիւն մը դատելու համար
անոր վերջին և ամէնէն տկար շրջանը
ընտրել է, թէեւ այս անկման շրջանին
մէջ իսկ կը հանդիպին նուրբ և փղոս-
կրանման խմորով վառ և խոր կիտուածով,
և կամ դիմազարդ² պնակներուն վրայ ե-
ղածին պէս՝ նկարչական (pittoresque)
գծերով կտորներու:

Միեւնոյն ժամանակներուն զուգահիշող
բաց-վարդագոյն պարսկական արտադրու-
թիւններն ալ ո՛ր և է նկարագրէ զուրկ
չեն միթէ:

Կ. Միժոն, աւելի ճշգրիտ տեսութեան
մը մէջ, կը խօսի. «վառ և զուարթ գոյ-
« ներու ներդաշնակութիւններու մասին,
« որ զարգանկարչական զօրաւոր տպա-
«ւորութիւն մը գործելու անատակ ըլլա-
« լով հանդերձ, պատճառ եղած են որ
« Քէօթահիա իր ԺԸ դարու խեցեգործու-
« թեան համար Արևելքի Սեւրը³ կո-
«չուի »:

1. Ռ. ԳԵՐԵԼԵՆ, յիշ. մատ. էջ՝ 44:
2. «Փոքր Ասիոյ եւ Պոլսոյ խեցեգործութիւնը», էջ՝
46, պատկեր՝ 22, Տեսնել նաեւ Ռ. ԳԵՐԵԼԵՆ և Կ.
ՄԻՇՈՆ, «Մանուկական արտադրութիւններու գոյնա-
շար հարկի պատկերներ», Միւլիոյի հաւաքածոյէն բազ-
մագոյն զարդերով կուտ մը. Տախտակ. ԽԶ:
3. «Թանգարան Լուվրի. Մանուկական Արեւելքի.
Խեցեգործութիւն», էջ՝ 41:
4. «Փոքր Ասիոյ եւ Կոստանդնուպոլսոյ խեցեգործու-
թիւնը», էջ՝ 46:
5. ԱԶՄԵՏ ԲԵՖԻՔ, «Արաբական քաղաքի ժի- դա-
րոյն (1689-1786) կեանքը Սրամպուի մէջ», Պոլիս,

Արդէն իսկ յիշեալ ԺԸ դարու կէսէն
սկսեալ պատերու համար ծառայելիք յախ-
ճապակները կ'ապսպրուին Եւրոպա՝ փո-
խանակ թէքֆուր Սէրայի կամ Քէօթա-
հիայի, ինչ որ կը հաստատէ Թուրքիոյ յախ-
ճապակեգործութեան անկումը վերջնա-
կան կերպով: Նախապէս դրուած մէջ բե-
րուցներուն՝ պիտի աւելցնեմ 1756 թուա-
կիր սուլթանական հրամանագիր մը, որ
կը վերաբերի՝ կայսերական շէնքերուն
համար ապսպրուած տաճաներու սնտուկ
վիեննական յախճապակներու փոխա-
դրութեան⁵:

Ի դարուն սկիզբը վերագարթում մը
կը նշմարուի: Քէօթահիայի լաւագոյն
յախճապակեգործները Հայեր են՝ որ, ա-
պսպրանքի վրայ, պատերու համար ծա-
ռայելիք յախճապակի եւս կը շինեն: Այս
յախճասալերը, որ կամ հին նմոյշներու
ընդօրինակութիւններ են, կամ անոնցմէ
ներշնչուած, զարդանկարչական աղուոր
տպաւորութիւն մը կը գործեն առանց հի-
ներուն հաւասարելու: Իբր օրինակ կա-
րելի է յիշել Ապտիւլ Համիտ Բ.ի օրով
վերաշինուած Ուլու Ճամիի աղբիւրը,
Պոլսոյ մէջ:

Լօլիկի վառ կարմիր գոյնը որ Անա-
տոլի յախճապակներուն յատկանիշն է
ԺԶ դարուն կէսէն սկսեալ մինչեւ ժա-
մանակակից Քէօթահիայի արտադրութիւն-
ները, կը ստացուի հայկական կաւով⁷,
(Bol d'Arménie):

1930, վաւերացուած թիւ՝ 221:
6. Ե. Ոսկան, Պոլսոյ Գեղարուեստի վարժարանին
Տնօրէնը, մտադրած մէկ ազգայնական առթիւ, 1908ին
ինձ կը գրէր որ մէջերին ամէնէն վարպետը Հաճի
Կարապետն էր:
7. Հ. ՎԱԼԼԻՍ «Արուեստ Եգիպտական խեցեգործու-
թեան, Հաւաքածոյ Մաք Կրեյօրի», 1898, էջ՝ ԺԶ:
Ա. Ժ. ՊԵՐԵԼԵՐ յիշ. մատ. էջ՝ 170), և Ռ. Լ. ՀՈՊ-
ՍԵՆ (յիշ. մատ. էջ՝ 87), մի և նոյն կարծիքն են: Հ.
ՎԱԼԼԻՍ, վերլուծելով Եգիպտական ԺԸ Հարստութեան
ժամանակի խեցեգործութեան գոյները, կը խօսի վայլուն
կարմիրի մը մասին, որ Հոգոսի յախճապակի կոչուած:

Այս նոր երանգապնակով, որ իր մէջ
ունի կարմիրէն զատ նաեւ մութ տերեւի
կանաչ գոյն մը, ի յայտ կու գայ ծաղկային
բնապաշտական զարդանկարչութիւն մը,
կազմուած գլխաւորաբար՝ կակաչէ, մե-
խակէ, յասմիկէ, և վարդի կոկոններէ:
Կարծեմ թէ ապացուցած եմ այս, գրեթէ
առանց բացատրութեան Պոլսոյ շէնքերուն
մանրակրկիտ քննութեամբը, ասոնց մէջ
ըլլալով նաեւ խեցեգործութեան ճշմարիտ
թանգարան մ'եղող Հին Պալատի (Էսկի
Սէրայ) կանանոցը, և Էյուպի սրբաբանը¹:
Այս ոճն ու գոյները, զորս կրնանք օս-
մանեան կոչել, փայլուն և փարթամ
իրականացում մը կը սլարգեն, որ կը յա-
ջորդէ պարսկական ազդեցութեան² են-
թակայ ոճաւորեալ ծաղիկներու և երան-
գապնակի մը:

Լոկ դիպուածի արդիւնք չէ՝ փոքր Ա-
սիոյ յախճապակներուն վրայէն կարմիր
գոյնին բացակայութիւնը, երբ անոնք պար-
սիկ խեցեգործներու կողմէ կը շինուէին,
և կամ ասոնց ազդեցութեան ենթար-
կուած էին:

Յիրաւի, ԺԳ դարուն՝ Իկոնիոյ, և ԺԵ
դարուն՝ Պոլսոյ (ինչպէս նաեւ ԺԶ դա-
րուն առաջին կիսուն՝ Պոլսոյ) յախճապա-

կիներուն վրայ, կարմիր գոյնի հետքն իսկ
չկայ: Ա. Ժ. Պէթլըր կը սխալի՝ կարծե-
լով որ յիշեալ ժամանակներուն, գոյներու
արտացոլացման համար, զգուշաւորու-
թեամբ գործածուած են փայլուն «կնքա-
մոմի» կէտեր³:

Բնապաշտական ծաղիկներու կիրարկու-
թեամբ (որ հիւսուածեղէններուն, գորգե-
րուն և առ հասարակ զարդերուն կը տա-
րածուի), Թուրք արուեստին մէջ բառին
բովանդակ առումով առաջ եկած յեղա-
փոխութիւնը, Պարսիկ արուեստին տիրա-
պետութեան դէմ հակազդեցութիւն մը կը
ներկայացնէ:

Թուրքիա, ըլլալ իր աշխարհագրական
դիրքով, ըլլալ իր աշխարհակալութիւն-
ներով, ստիպուած էր յարաբերութիւններ
մշակելու Եւրոպայի հետ, մինչդեռ նոյնը
չէր Պարսկաստանի պարագան: Հետեւա-
բար ԺԶ դարուն մէջ տեղերը, փոխան
Պարսկաստանէն ներածուած ոճաւորեալ
ծաղիկներու, բնապաշտական ձգտումնե-
րով ծաղկազարկան զարդերու որդեգրու-
թեան մէջ կարելի է տեսնել իտալա-
կան վերածնունդի ձգտումներուն ազդե-
ցութիւնը⁴: Արեւմուտքով և արեւմտեան
արուեստներով տարուած Հայերն⁵ ու Յոյ-

ներուն վրայ հաստ խառով գտնուող անթափանցիկ կար-
միրն է, և վաճառականութեան մէջ՝ «Հայ կաւ» անու-
նով ծանօթ:

Այս անուանակոչութիւնը սակայն լոկ առեւտրական
չէ: Այս կաւախառն հողը, որ նախապէս Հայաստանէն
և Արեւելքէն կը բերուէր, մահմետական աշխարհին մէջ
կը կոչուի քիլ երմէնի:

Պէթլըր (անդ) հաւանական կը կարծէ որ կնքամոմի կար-
միրը, որուն որակը կախում ունի «Հայկաւ»էն, գտնուած
է, կամ վերագտնուած՝ հայ անօգործներու կողմանէ:

1. «Փոքր Ասիոյ եւ Կոստանդնուպոլսոյ խեցեգործու-
թիւնը», էջ՝ 18-26:

2. Դարուն առաջին կիսուն մէջ մեծ տեղ կը բռնեն
դեղին և խնձորի կանաչ գոյները: «Փոքր Ասիոյ եւ Կոս-
տանդնուպոլսոյ խեցեգործութիւնը», էջ՝ 17:

3. Ա. Ժ. ՊԵՐԵԼԵՐ (յիշ. մատ. էջ՝ 168), Ա. Բ. Բ-
ՍԱՆԴԵ ՌԵՅՄՈՆԵ Թիւ 15 տախտակը (Փոքր Ասիոյ եւ
Պոլսոյ մէջ քրքրական հին յախճապակներ, Պոլսոյ, 1923)
կը ներկայացնէ Պոլսոյ կանաչ Դամբարանի
(Եւել Թիւրպէ) ներքին զարդանկար մը (1421), բայց ա-
սոր արձանագրութիւնը կազմող գրերուն կարմիր աչքերը՝

վերագրելի են գոյներու արտայայտութեան մէջ «նկար-
չին ենթակայական զգացումին», որուն վրայ կը խօսի
սոյն աշխատութեան բնագրին հեղինակը, Դ. ԱՆԼԵՏԻԿԵՐ:

Այսու հանդերձ Պոլսոյ, ինչպէս նաեւ Իկոնիոյ
մէջ, ԺԶ դարու երկրորդ կէսէն, վառ կարմիր գոյնով
յախճասալեր գործածուած են աւելի հին շէնքեր զար-
դարելու համար, զոր օրինակ Պոլսոյի 1474ին վախ-
ճանած իշխանագոյն Մուսթաֆայի դամբարանը (Թիւր-
պէ) որ ներքսապէս դրուագուած է յիշեալ կարմիր յախ-
ճապակներով, կակաչի և չինական լուսասի զարդերով:

4. «Փոքր Ասիոյ եւ Կոստանդնուպոլսոյ խեցեգործու-
թիւնը», էջ՝ 18: Հարցը իտալական յախճապակի ներ-
գործութեան վրայ չէ, մանաւանդ որ եթէ Պոլսոյ մէջ,
որոշ թուականներու կառուցուած շէնքերուն պատի յախ-
ճապակներուն շնորհիւ է որ կարող ենք հետեւել տեղի
ունեցած յեղաշրջումին, նոր զարդանկարը յախճապա-
կիներու մասնաւոր չէ:

5. Ա. Ժ. ՊԵՐԵԼԵՐ կը գրէ. «որքան ուսումնասիրենք
Թրքական խեցանօթներու պատմութիւնը, այնքան աւելի
ի յայտ կու գայ Հայոց կատարած դերը անոր զարգա-
ցումին մէջ»: (անդ. էջ՝ 171):

